

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324>

УДК 338.1:339.9 (477)

JEL: N140, N440

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>
e-mail: karol67@ukr.net

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ¹

Стаття присвячена проблемі виявлення особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості змін у господарській структурі України та її участі у міжнародних економічних відносинах на різних етапах історичного розвитку. Метою дослідження є історико-економічне узагальнення основних заходів та результатів інституційних і структурних перетворень в агропродовольчому комплексі України, здійснених від початку 1990-х років, у контексті їх відповідності сучасним викликам розвитку світового господарства.

Встановлено, що основним змістом аграрних реформ періоду державної незалежності України стало реформування інституційної структури агропродовольчого комплексу та створення ринкової інфраструктури. Результатом цих перетворень стало формування двосекторної структури сільського господарства, що складалася з великих корпоративних підприємств та індивідуальних фермерських і селянських господарств.

Виявлено, що в умовах інституційної невизначеності як наслідку затягування реформ, новостворені агрохолдинги монополізували канали державної підтримки, виробництво високорентабельних видів продукції та основні експортні потоки. Це дозволило збільшити обсяги виробництва та експорту агропродукції, переважно рослинного походження, проте зумовило наростання

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

структурних диспропорцій, таких як порушення раціональної структури посівів, загострення екологічних проблем, занепад тваринницької галузі, формування імпортозалежності внутрішнього ринку, наростання соціальних проблем розвитку села.

Обґрунтовано висновок, що стрімка аграризація економіки на тлі прогресуючої деіндустріалізації і нарощування виробництва та експорту сільськогосподарської продукції за рахунок подальшого зменшення питомої ваги виробництва та експорту машин і металопродукції, свідчить про структурне спрощення економіки. Це посилює її вразливість до змін кон'юнктури світових ринків та природно-кліматичних чинників, характерну для слабorozвинених країн доіндустріального типу.

Ключові слова: господарська структура, структурні зміни, реформування сільського господарства, агрохолдинги, зовнішня торгівля, експорт та імпорт продовольства.

Gorditsa K.

STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF THE AGRI-FOOD COMPLEX OF UKRAINE: FOREIGN ECONOMIC ASPECT

The article is devoted to the problem of identifying the features of mutual influence and interdependence of changes in the economic structure of Ukraine and its participation in international economic relations at different stages of historical development. The purpose of the study is the historical and economic generalization of the primary measures and results of institutional and structural changes in the agri-food complex of Ukraine, carried out since the early 1990s, in the context of their compliance with modern challenges of the world economy.

It was found, that the main content of agrarian reforms of the period of state independence of Ukraine was the reform of the institutional structure of the agri-food complex and the creation of market infrastructure. The result of these transformations was the formation of a two-sector structure of agriculture, consisting of large corporate enterprises and individual farms and peasant farms.

It was revealed that in the conditions of institutional uncertainty as a consequence of delays in reforms, newly created agricultural holdings monopolized state support channels, production of highly profitable products and main export flows. This allowed to increase the production and export of agricultural products, mainly of plant origin, but led to increasing structural imbalances, such as violation of the rational structure of crops, exacerbation of environmental problems, decline of livestock

farming, import dependence of the domestic market, growing social problems of rural development.

It is concluded, that the rapid agrarianization of the economy against the background of progressive deindustrialization and increasing production and exports of agricultural products due to further reduction of the share of production and exports of machinery and metal products indicates a structural simplification of the economy. This increases its vulnerability to world markets and natural and climatic factors, which is characteristic of underdeveloped pre-industrial countries.

Keywords: *economic structure, structural changes, agricultural reform, agricultural holdings, foreign trade, export and import of food.*

Постановка проблеми. Від початку історичної доби державної незалежності Україна переживає період перманентних реформ практично в усіх сферах народного господарства. Значною мірою це зумовлено пошуком гідного місця для нашої країни у сучасному глобалізованому світі, який вимагає інституційної та структурної відповідності кожної економіки, що бажає бути успішною, дедалі вимогливішим запитам складної системи міжнародних економічних зв'язків. Одним із пріоритетних секторів української економіки традиційно було і залишається сільське господарство, що разом із низкою галузей харчової та переробної промисловості утворює потужний агропродовольчий комплекс. Завдяки унікальним географічним та природно-кліматичним умовам Україна має тут, порівняно з багатьма іншими країнами, низку суттєвих переваг. Їх реалізація, на тлі постійного зростання світового попиту на продовольство, відкриває перед українською економікою доволі привабливі перспективи розвитку та міжнародної взаємодії, спрямовуючи у відповідне річище зусилля численних реформаторів – економістів, правників, господарників. Оцінка результативності впровадження запропонованих ними заходів та відповідних структурних зрушень в економіці України в контексті її участі у світовому поділі праці є важливим завданням економічної науки.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми реформування АПК, в тому числі зміни у земельних відносинах, міжгалузевих пропорціях, сільському розвитку та ін. стали предметом значної кількості наукових досліджень українських вчених, зокрема таких: О. Бородіна, П. Гайдуцький, Л. Молдаван, Б. Пасхавер, О. Попова, П. Саблук, О. Шубравська, В. Юрчишин. Питання сучасної агропродовольчої торговельної політики держави та перспектив

експорту сільськогосподарської продукції до країн ЄС висвітлено в низці публікацій Т. Осташко. Більш загальним питанням аналізу сучасних структурних змін в економіці України в контексті тенденцій світогосподарського розвитку присвячені праці В. Гейця, С. Корабліна, В. Сіденка, Л. Шинкарук, ряду інших вчених; однак у них не акцентовано увагу на тенденціях та особливостях розвитку українського агросектору. Отже, виникає потреба у певному синтезі результатів цих досліджень задля подолання окресленого логічного розриву між ними.

Метою публікації, що пропонується до уваги, є історико-економічне узагальнення основних заходів та результатів інституційних і структурних перетворень в агропродовольчому комплексі України, здійснених від початку 1990-х років, у контексті їх відповідності сучасним викликам розвитку світового господарства.

Виклад основного змісту дослідження. Сучасні структурні зміни в аграрному секторі української економіки стали результатом тривалого процесу цілеспрямованого реформування сільського господарства, розпочатого в перші роки періоду державної незалежності України і досі не завершеного остаточно. Необхідність реформ була зумовлена системною кризою вітчизняного агросектору, викликаною неспроможністю ефективного використання природних, людських і фінансових ресурсів колгоспно-радгоспною системою організації сільськогосподарського виробництва з притаманною їй монополією державної власності на землю та одержавленням соціально-економічних відносин на селі.

Переконливим свідченням кризового стану радянського сільського господарства став хронічний дефіцит продовольства всередині країни, спроби подолання якого звелися в основному до адміністративного нормування споживання населенням основних харчових продуктів та збільшення закордонних закупівель продовольчих товарів державою, що призвело до формування стійкої імпортозалежності на внутрішньому ринку. Тож головною метою докорінної реструктуризації аграрного сектору стало створення економічних і політичних умов для формування у ньому ринкового середовища і появи на землі реального власника, відповідального господаря, здатного до раціональної організації сільськогосподарського виробництва, забезпечення його високої ефективності та конкурентоспроможності.

На першому етапі аграрної реформи в Україні ставилося завдання створення, замість соціалістичних агропідприємств,

агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю і майно. Старт цим перетворенням був покладений Постановою ВР УРСР від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу», яка фактично започаткувала фермерський рух, а з прийняттям ВР України у березні 1992 р. Земельного кодексу та Постанови «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» розпочалося перетворення колишніх колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) шляхом паювання їхнього майна, а згодом і землі.

Подальші зміни у структурі власності в агросекторі були закладені Декретом КМ України «Про приватизацію земельних ділянок» (1992 р.), що дозволив безоплатну передачу у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, та Декретом КМ України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1993 р.), що започаткував реформування на засадах приватної власності державних підприємств АПК у сфері переробки та агробізнесу.

Створення КСП стало першим кроком на шляху поступового переходу від колективних до переважно приватних форм власності і до створення нових організаційних форм господарювання на селі. Проте КСП, хоч істотно і відрізнялися від колишніх колгоспів за характером майнових і земельних відносин, виявилися нездатними адаптуватися до нових умов ринкового середовища. Члени КСП, хоч і наділені майновими і земельними паями, так і не відчули себе справжніми власниками; колективна власність, навіть формально персоніфікована, породжувала колективну безвідповідальність.

У КСП не були змінені внутрішня організаційна структура та економічний механізм господарювання, зміни торкнулися лише частково перерозподілу кінцевих результатів. Через колективне управління підприємства із запізненням реагували на зміни в економічному середовищі, а відсутність державного контролю господарської діяльності породжувала свавілля керівників КСП і прийняття рішень у їхніх особистих інтересах. На тлі загального зниження трудової й технологічної дисципліни значна частина основних фондів аграрного сектору була зруйнована і розкрадена, що зумовило істотний спад виробництва та його збитковість.

Тому об'єктивно назріла необхідність у реструктуризації КСП у нові організаційні формування ринкового типу. Її правова основа була створена Указом Президента України від 8 серпня

1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств і організацій», згідно з яким було запроваджено сертифікат на право на земельну частку (пай), яке стало предметом купівлі-продажу, дарування, успадкування, обміну, застави; також кожен власник частки розпайованої землі отримав право передати її в оренду. Паювання майна і землі створювало кращі стартові умови для ведення власного виробництва, що зрештою прискорило становлення селянських (фермерських) господарств. На базі КСП стали виникати різні типи господарських товариств і фермерські господарства.

Проте масштаби таких перетворень були незначні і не відповідали потребам виробництва. Наявність у селян сертифікатів, що гарантували право на земельну частку (пай), за відсутності, у більшості випадків, реальних земельних ділянок на місцевості, не могла забезпечити формування повноцінного ринку землі і не сприяла підвищенню ефективності аграрного сектору. На кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств, що не могло зупинити стрімкого занепаду агровиробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив лише 49% від рівня 1990 р., у тому числі в КСП – 28%; між тим у господарствах населення обсяги виробництва майже не змінилися і становили 98% від рівня 1990 р. [1, с. 5].

Відповідні структурні зрушення відбулись у пропорціях реального сектора української економіки: якщо загалом його частка за період з 1990 по 2000 р. скоротилась на 11%, то частка сільського господарства – на 20%, майже на стільки ж (-19%) зменшилася частка переробної промисловості [2, с. 73]. При цьому внесок цієї галузі у ВВП за вказане десятиліття зменшився з 24,4% до 13,8% [3, с. 67]. Серед ключових сільськогосподарських культур найбільше скоротилося виробництво пшениці – з 30,4 млн т у 1990 р. до 10,2 млн т у 2000 р., тобто у 3 рази; за ці ж роки посівні площі цієї культури зменшилися з 7,6 до 5,2 млн га, або у 1,5 рази [4, с. 305–306]. Швидкими темпами зменшувався обсяг виробництва продукції тваринництва: за вказаний проміжок часу виробництво м'яса на душу населення впало у 2,5 рази (з 84 кг у 1990 р. до 33,6 у 2000 р.) [5, с. 3].

Тому 3 грудня 1999 р. був прийнятий Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким передбачалося реформу-

вання протягом грудня 1999 – квітня 2000 рр. колективних сільськогосподарських підприємств у нові організаційні форми господарювання ринкового типу, які функціонують на засадах приватної власності на землю та майно. Всім членам КСП забезпечувалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями, а на базі виробничих фондів КСП і приватних земельних ділянок селян створювалися нові виробничі формування: товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типу, особисті селянські господарства.

Ці перетворення завершили перший етап аграрної реформи в Україні, основним результатом якого стало формування двосекторної структури сільського господарства, що складалася з двох типів виробників сільськогосподарської продукції – корпоративного (аграрні підприємства) та індивідуального (фермерські господарства і господарства населення). Створення в аграрному секторі економіки різних типів приватних підприємств стало важливою передумовою становлення реального власника, розвитку конкуренції між виробниками і піднесення сільськогосподарського виробництва. Однак для успішної реалізації цих цілей необхідно було формування повноцінного аграрного ринку, що стало основним завданням другого етапу аграрної реформи.

Вже на першому етапі реформи почали створюватись аграрні біржі, аграрні підприємства одержали економічну свободу щодо каналів збуту виробленої продукції і встановлення цін на неї. Проте інфраструктура аграрного ринку як сукупність агросервісної інфраструктури та інфраструктури продовольчого ринку залишалась у зародковому стані, керівники КСП не були зацікавлені в прозорості ринку, процвітав бартер. Інституційні підвалини формування сучасного аграрного ринку були закладені Указом Президента України від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку». У ньому були передбачені заходи щодо створення або вдосконалення діяльності низки інститутів аграрного ринку, зокрема мережі пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, торгових домів і підприємств оптової та роздрібної торгівлі сільськогосподарською продукцією, добривами, отрутохімікатами, запчастинами тощо.

Впровадження заходів із формування прозорого аграрного ринку, збільшення продажу продукції через біржі та інші ринкові форми забезпечили підвищення середніх цін на агропродукцію, зокрема у 2000 р. вони зросли відразу на 55,8%, у тому числі на зерно – більш як удвічі. Загальний приріст цін у 2000–2003 рр. порівняно з 1999 р. становив 72%, в тому числі на продукцію рослинництва – на 82%, тваринництва – на 71%. Завдяки цьому фінансовий стан сільськогосподарських підприємств значно поліпшився, перетворившись зі збиткового у 1999 р. на прибутковий вже у 2000 р.; суттєво зменшився рівень як дебіторської (на 15%), так і кредиторської (більш як на 30%) заборгованості; рівень бартеризації розрахунків знизився з 27% у 1999 р. до 1,7% у 2003 р. [6]. Крім того, фінансовому оздоровленню агропідприємств значною мірою сприяло введення у 1999 р. фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), з переходом на який відбулося зниження податкового тиску на товаровиробників у 3–4 рази [1, с. 6].

Позитивно позначилася на розвитку галузі цілеспрямована державна підтримка розвитку сільського господарства, яка включала такі заходи: цінове регулювання ринку найважливіших видів сільськогосподарської продукції через встановлення мінімальних закупівельних цін (на зернові, насіння соняшнику, тваринницьку продукцію) та бюджетних субсидій за проданих переробним підприємствам тварин; виробничі дотації у тваринництві – у вигляді доплат за збережене поголів'я худоби (корів м'ясного та молочного напрямку, овець, кіз), та у рослинництві – у вигляді бюджетних виплат на гектар сільськогосподарських культур (зернових, ріпаку, льону); субсидії на придбання ресурсів – повна або часткова компенсація вартості добрив, придбаної вітчизняної техніки тощо; податкові субсидії – фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) і пільговий механізм сплати податку на додану вартість (ПДВ); кредитна підтримка – часткова компенсація ставок за залученими кредитами комерційних банків; програми сільського розвитку [1, с. 10–12].

Проте розвиток ринкових відносин в агросфері був суттєво загальмований запровадженням у січні 2001 р. з метою захисту права приватної власності селян на земельну частку (пай) мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому зберігалась можливість передачі земельних ділянок у спадщину та викупу їх для державних і громадських по-

треб. Пролонгація дії мораторію і збереження ситуації інституційної невизначеності на ринку землі сприяли формуванню механізмів тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель, а відтак і тіньового ринку землі. За даними агентства «Інтерфакс Україна», лише за чотири роки (з 2004 по 2008 р.) в обхід мораторію було продано більше 5 млн га сільськогосподарських паїв [7]. Саме в цей період в Україні відбувається бурхливий процес створення великих холдингів, що мали у своєму розпорядженні по 50–100 тис. га землі.

Поширення агрохолдингів – вертикально інтегрованих структур, що є великими агропромисловими торговими компаніями, які орієнтовані на експорт сільськогосподарської продукції, – стало визначальною особливістю розвитку в Україні аграрного ринку на початку нового тисячоліття. Їх утворення було зумовлено дією низки чинників, серед яких ключовими були інституційна нестабільність, недосконалість ринкової інфраструктури, високий рівень трансакційних витрат і відсутність довіри інституційних агентів один до одного. За таких умов, згідно з інституціональною теорією О.І. Уільямсона, відбувається спонтанний процес укрупнення фірм і фактична заміна ринкового обміну на внутрішню організацію. За оцінками спеціалістів, саме агрохолдинги стали найбільш ефективним суб'єктом аграрного ринку України: інвестиції у сільське господарство навіть на умовах оренди приносили інвесторам 100–300% прибутку [8, с. 119–120].

Створення в Україні потужних агрохолдингів, що супроводжувалось перерозподілом і концентрацією землі, особливо впродовж і після кризи 2008–2009 рр., відбувалося гігантськими темпами. На 2010 р. 40 найбільш великих холдингових структур контролювали 4,5 млн га земельних угідь, що становило 13% оброблюваних сільськогосподарських земель. Найбільші земельні банки зосередили в своєму користуванні такі агрохолдинги як «Укрлендфармінг» (понад 436 тис. га), «Українські аграрні інвестиції» (понад 330 тис. га), «Миронівський хлібопродукт» (280 тис. га), «Астарт-Київ» (230 тис. га), «Мрія Агрохолдинг» (218 тис. га), ДП «Нафком-Агро» (200 тис. га) та ін. [1, с. 15].

Господарства населення в результаті реформи також зосередили у своєму користуванні значні земельні ресурси, збільшивши їх обсяг з 2,7 млн га у 1990 р. до 9,7 млн га у 2001 р. і до 15,9 млн га у 2010 р., завдяки чому рівень виробництва у цьому секторі до 2000 р. не впав, як у сільськогосподарських підприєм-

ствах (–74;%), а навіть зріс (+15%), суттєво пом'якшивши негативні наслідки продовольчої кризи 1990-х років для населення. Однак у 2001–2010 рр. зростання обсягів виробництва у господарствах населення, що залишились у межах малотоварного виробництва, становило лише 8,3%, у той час як у новостворених великих агропідприємствах за вагомої державної підтримки воно склало 71,5%, що призвело до скорочення частки господарств населення у структурі валової продукції сільського господарства з 66% у 2000 р. до 55% у 2010 р. і одночасного зростання відповідної частки агропідприємств з 34 до 40%; решта 5% припадала на фермерські господарства [1, с. 20–21].

Попри позитивні тенденції, що позначились у структурі й динаміці розвитку сільськогосподарського виробництва на другому етапі аграрної реформи, у 2010 р. виробництво валової продукції сільського господарства становило лише 68,9% від рівня 1990 р., при цьому рівень рослинництва відновився до 88,2%, а рівень тваринництва залишився дуже низьким – лише 52,8% від рівня 1990 р. [9, с. 5]. Такі тенденції розвитку українського агровиробництва в цілому кореспондувались із загальним трендом структурних змін в економіці України, що полягав у послідовному скороченні частки реального сектора у структурі ВВП: у 2000–2011 рр. вона зменшилась на 16%, в тому числі внесок сільського господарства впав на 41%, переробної промисловості – на 8% [2, с. 73].

Зміни у галузевій структурі виробництва українського АПК значною мірою були зумовлені зовнішньоекономічними чинниками, насамперед змінами у міжнародній торгівлі. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків і розвиток в Україні ринкових відносин сприяли зростанню частки експорту та імпорту, питома вага яких у складі ВВП за перше двадцятиріччя державної незалежності майже подвоїлася, що призводить, на думку дослідників, до високої залежності від кон'юнктури світових ринків [2, с. 76–77]. Так само зросло значення експортно-імпоротної діяльності у розвитку національного АПК, що мало відповідні причини, головна з яких – глибока системна криза суспільного виробництва, зумовлена переходом до принципово іншої системи його організації, і не лише в Україні, а в усіх країнах постсоціалістичного простору.

Так, скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції викликало збільшення обсягів імпорту продовольства і формуванню стійкої імпортозалежності внутрішнього ринку Укра-

їни за окремими продуктами харчування, що негативно позначилось на рівні продовольчої безпеки країни. За даними НІСД, на 2010 р. найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності були позиції «риба і рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів». Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становила 68,3%; 53,8% та 49,4% при 30-відсотковому пороговому критерії цього індикатора [9, с. 44]. Внаслідок лібералізації доступу імпортного продовольства на внутрішній ринок України частка продажу в торговельній мережі товарів українського виробництва знизилася з 93,2% у 2000 р. до 84,8% у 2016 р. [10, с. 18].

Поряд із тим, унаслідок гіперінфляції та катастрофічного зниження купівельної спроможності населення місткість продовольчого ринку України впродовж 1990–2001 рр. скоротилася більше ніж утричі, що сприяло переорієнтації вітчизняних виробників на зовнішній попит та світові ціни і також підривало продовольчу безпеку. При цьому інтенсифікація експортних потоків не супроводжувалась раціоналізацією їхньої структури: частка сировини та продуктів первинної переробки в експорті продовольчих товарів збільшилася з 11% у 1993 р. до 46% у 2000 р. [11, с. 126].

Посилення сировинної орієнтації українського агропродовольчого експорту значною мірою було зумовлено розширенням його географії. Якщо в перші роки державної незалежності понад 80% українського експорту продовольчих товарів припадало на країни колишнього СРСР, то надалі скорочення місткості продовольчих ринків унаслідок спаду виробництва у цих країнах та введення Росією у 1997 р. обмежень на ввіз українського цукру змусили вітчизняних товаровиробників шукати нові канали збуту агропродукції. Однак український експорт до країн далекого зарубіжжя був переважно сировинним, а до країн колишнього СРСР – здебільшого складався з товарів поглибленої переробки. Так, за даними Держкомстату України, у 2001 р. до країн далекого зарубіжжя було вивезено 96% загального експорту пшениці і 98% – насіння соняшнику, в той час як до країн близького зарубіжжя експортувалося 95% вершкового масла, 94% сирів, 99% шоколадних виробів. Серед продовольчих товарів поглибленої переробки лише олія, сухе молоко і соки мали значну частку експорту до країн далекого зарубіжжя (відповідно 69, 71 і 63 %) [11, с. 127].

З переходом до другого етапу аграрної реформи і появою агрохолдингів, орієнтованих насамперед на зовнішні ринки продовольства, сировинний характер вітчизняного експорту агропродукції значно посилювався. Особливо виразною ця тенденція стала після кризи 2008–2009 р., коли частка зернових культур у структурі товарного експорту України, що з 2001 по 2010 р. збільшилась в 1,6 рази (з 3,0 до 4,8%), з 2010 по 2016 р. зросла майже у 3,5 рази (з 4,8 до 16,7%), наблизившись до частки експорту чорних металів, яка, навпаки, знизилася з 2010 по 2016 р. в 1,4 рази (з 28,4 до 19,9%), що є, на погляд економістів НБУ, небезпечним для національної економіки, оскільки посилює її валютну і цінову вразливість від погіршення погодно-кліматичних чинників [4, с. 211–212].

У 2017 р. Україна посідала провідні місця у світовому виробництві та експорті насіння соняшника та соняшникової олії, кукурудзи, жита, пшениці, ячменю, вівса, ріпаку та ріпакової олії. Найбільшу частку у структурі товарного експорту України у 2016 р. мали такі види агропродукції як пшениця та суміш пшениці й жита (7,5%), кукурудза (7,3%), соняшnikова олія (10,2%); за період 2001–2017 рр. виробництво пшениці збільшилось на 160%, кукурудзи – на 550%; обсяги збирання насіння соняшника підвищилися на 276%. Відповідно до такої спеціалізації відбулися зміни у структурі використання сільськогосподарських земель. Так, з 1990 р. по 2017 р. на 0,7 млн га збільшилися площі збирання ріпаку, на 1,9 млн га – сої, на 3,3 млн га – кукурудзи, на 4,8 млн га – соняшника [4, с. 213–215].

Подібне перепрофілювання земельних угідь в Україні оцінюється спеціалістами-аграрниками здебільшого негативно, оскільки воно супроводжується значними екологічними ризиками для природно-ресурсного потенціалу АПК. На орендованих землях агровиробники часто вирощують лише високоприбуткові експортоорієнтовані культури, такі як зернові і соняшник, ігноруючи наукові вимоги плодозміни та раціональної структури посівів, і тим самим руйнують родючий шар ґрунту, не приділяючи при цьому належної уваги штучному поповненню його поживних елементів шляхом внесення мінеральних та органічних добрив [1, с. 30]. Крім того, постійно скорочуються площі приватних земельних ділянок для сінокошення й випасу худоби та громадських пасовищ, що підриває кормову базу тваринницької галузі. Якщо у

2005 р. в користуванні селян було 1,4 млн га таких ділянок, то у 2015 р. залишилось менш як 1 млн га [10, с. 140].

Поглиблення рослинної спеціалізації українського агровиробництва загалом негативно впливає на розвиток вітчизняного тваринництва. Частка останнього у валовій продукції сільського господарства за роки незалежності постійно зменшується: з 49% у 1990 р. до 27% у 2016 р., внаслідок чого в раціоні харчування громадян країни частка тваринних білків нині є на 15% нижчою за рівень 1990 р. і на 36% – за рівень США. Цю несприятливу обставину посилює зовнішня торгівля, де понад 90% національного експорту агропродовольства – продукти рослинництва. В результаті за період 2006–2016 рр. ціни реалізації для агровиробників зросли на продукцію рослинництва в 7,4 рази, а на продукцію тваринництва – в 3,6 рази [10, с. 64, 75]. Наслідок такої тенденції – занепад тваринницької галузі, що, своєю чергою, поглиблює проблему нестачі органічних добрив у рослинництві і веде до посилення імпортозалежності щодо м'ясо-молочної продукції на внутрішньому споживчому ринку.

Значне занепокоєння вчених-аграрників викликає тенденція до випереджального розвитку корпоративного сектору агровиробництва порівняно з індивідуальним. Вона порушує комплементарність аграрного і сільського розвитку, що базується на узгодженні інтересів та гармонійній взаємодії сільськогосподарського виробництва, сільських спільнот і сільської місцевості. Внаслідок монополізації експортоорієнтованими агрохолдингами виробництва високорентабельних видів продукції та каналів державної підтримки відбувається поступове витискання фермерських господарств та самозайнятих селян у сферу трудомістких та малодоходних видів господарювання. Нерівноправне становище різних типів виробників перетворює їх взаємодоповнення на протистояння, а дуальну структуру аграрного виробництва – на біполярну, у якій практично зникає середня ланка – міцне приватне фермерське господарство середніх розмірів, що має становити основу сільськогосподарського виробництва. Це супроводжується, на тлі загального зростання виробництва сільськогосподарської продукції, послідовним занепадом українського села, що має вияв у наростанні таких соціальних проблем як безробіття, бідність, вимушена трудова міграція, погіршення доступу селян до суспільних благ і послуг, деградація сільської інфраструктури, знелюднення сіл тощо [10, с. 20–23].

Найбільшу небезпеку становить наростання структурних диспропорцій між галузями сільського господарства та промисловості, як в аспекті виробництва, так і експорту продукції. На тлі швидкої деіндустріалізації, коли частка промислового сектору, хоч і гіпертрофовано велика порівняно з розвиненими країнами, скоротилася з 50% ВВП у 1992 р. до 25,6% у 2015 р., українська економіка останнім часом переживає стрімку аграризацію, коли також гіпертрофовано велика частка сільського господарства, що спочатку скоротилася з 25,6% ВВП у 1990 р. до 7,5% у 2007 р., несподівано почала зростати і досягла 14,2% у 2015 р. (тоді як у країнах ЄС вона не перевищує 1,5%). При цьому в обробній промисловості частка продовольчого сектору перевищила частку виробництва машин і обладнання, що позначилось на структурі експорту, де частка продовольчих товарів зросла за 15 років більше ніж учетверо – з 9,2% у 2000 р. до 38,0% у 2015 р. На погляд дослідників, така структурна еволюція – від виробництва машин до виробництва харчів – не є проявом порівняльних переваг економіки України, а свідчить про її структурне спрощення та рух у напрямі найменш розвинених країн світу [12, с. 40–43].

Ця неприємна тенденція погіршується тим, що посилення аграрно-сировинної спеціалізації експорту не забезпечує Україні панівних позицій на світових ринках по жодному з видів сільськогосподарської продукції. У 2017 р. трійка лідерів з експорту пшениці включала Російську Федерацію (18,12% від обсягу глобального експорту), ЄС (15,65%), США (14,55%); з експорту кукурудзи – США (32,03%), Бразилію (23,78%) і Аргентину (17,83%). Що стосується експорту соняшникової олії, де Україна посідає перше місце (54,31% світового обсягу), то цей продукт має чимало заміників, таких як оливкова, кокосова, пальмова, арахісова та інші олії рослинного походження, які не дають Україні можливості домінувати і в цьому товарному сегменті [4, с. 214–215].

Через ці обставини Україна знаходиться під суттєвим впливом зовнішньої кон'юнктури, її економіка набуває критичної залежності як від погодно-кліматичних умов, що впливають на врожайність сільськогосподарських культур, так і від світових цін на товари, що експортуються. Поряд із тим втрата промислового потенціалу, насамперед в обробній промисловості, перетворює колишній агропромисловий комплекс на агропродовольчий, формуючи залежність внутрішнього ринку від імпорту промислових товарів та світових цін на них. Це дозволяє говорити про потрап-

ляння України у «пастку сировинних ринків» [4], коли переважно сировинна структура економіки формує систему її зовнішньої залежності, ставлячи під сумнів перспективи економічного зростання і розвитку.

Висновки. Історичне узагальнення вітчизняного досвіду аграрних реформ кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє зробити низку висновків.

Основним змістом аграрних реформ періоду державної незалежності України стало реформування інституційної структури агропромислового комплексу та створення ринкової інфраструктури, однак надмірне затягування процесу ринкових трансформацій на першому етапі аграрних перетворень не лише зумовило тривалий спад аграрного виробництва, а й створило ситуацію інституційної невизначеності, в умовах якої на початку другого етапу перетворень відбулося становлення сектору потужних корпоративних підприємств-агрохолдингів, що фактично монополізували канали державної підтримки, виробництво найбільш рентабельних видів продукції та відповідні експортні потоки.

Окреслені структурні зміни в агросекторі мали як позитивні, так і негативні наслідки для його розвитку. З одного боку, вони сприяли значному збільшенню обсягів виробництва та експорту агропродукції, переважно рослинного походження, зміцненню позицій України на світових ринках продовольства; з іншого – зумовили наростання низки структурних диспропорцій, зокрема порушення раціональної структури посівів та вимог плодозміни, превалювання монокультур, загострення екологічних проблем; занепад тваринницької галузі, формування стійкої імпортозалежності внутрішнього ринку тваринницької продукції та незбалансованої структури харчування населення; занепад дрібних і середніх фермерських господарств та наростання соціальних проблем розвитку села – безробіття, бідності, вимушеної міграції та ін.

Для економіки в цілому стрімка аграризація реального сектора на тлі прогресуючої деіндустріалізації і відповідне нарощування виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, здійснюване за рахунок подальшого зменшення питомої ваги виробництва та експорту машин і металопродукції, свідчить про структурне спрощення економіки та її потрапляння у «пастку сировинних ринків», що створює додаткові ризики, посилюючи імпортозалежність національного господарства та його вразливість від світової кон'юнктури та від природно-кліматичних чинників,

характерну для слабorozвинених країн доіндустріального технологічного рівня.

1. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2012. 56 с.
2. Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2012. 152 с.
3. Осташко Т.О. Аграрні трансформації в перехідних економіках: перспективи для України. *Економіка і прогнозування*. 2003. № 1. С. 59–69.
4. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2017. 308 с.
5. Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки: аналіт. доп. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5(17). С. 2–55.
6. Гайдуцький А.П. Формування аграрного ринку – шлях до фінансової стабілізації та інвестиційної привабливості сільського господарства. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/formuvannya-agrarnogo-rinku-shlyah-do-finansovoi-stabilizacii-ta-investiciynoi-privablivosti-sil'skogo-gospodarstva.html> (дата звернення: 20.04.2020).
7. Українці розбазарили мільйони гектарів землі в обхід мораторію. *Економічна правда*, 09.10.2008. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/48ee114c39e5a/> (дата звернення: 20.04.2020).
8. Осташко Т.О. Структурно-інституціональний аналіз аграрного ринку України. *Економіка і прогнозування*. 2004. № 3. С. 115–126.
9. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2011. 104 с.
10. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. 152 с.
11. Шубравська О.В. Експортна діяльність як фактор стабільного розвитку АПК України. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 4. С. 124–133.
12. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина 1. Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 1. С. 37–57. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037>.

References

1. Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic reorientation. (2012). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].

2. World economic disproportion: features, trends, impact on the economy of Ukraine. (2012). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
3. Ostashko, T.O. (2003). Agrarian transformations in transition economies: prospects for Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 1, 59-69 [in Ukrainian].
4. Korablin, S.O. (2017). Macroeconomic Dynamics of Ukraine: The Trap of Commodity Markets. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
5. Agrarian reform in Ukraine: achievements and failures. (2001). *Natsionalna bezpeka i oborona - National security and defens*, 5 (17), 2-55 [in Ukrainian].
6. Haidutskyi, A.P. (2004). The formation of the agricultural market is a way to financial stabilization and investment attractiveness of agriculture. Retrieved from <http://magazine.faaf.org.ua/formuvannya-agrarnogo-rinku-shlyah-do-finansovoi-stabilizacii-ta-investiciynoi-privablivosti-silskogo-gospodarstva.html> [in Ukrainian].
7. Ukrainians squandered millions of hectares of land to circumvent the moratorium. (09.10.2008.) *Ekonomichna pravda - Economic truth*. Retrieved from <http://www.epravda.com.ua/news/48ee114c39e5a/> [in Ukrainian].
8. Ostashko, T.O. (2004). Structural and institutional analysis of the agricultural market of Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 3, 115-126 [in Ukrainian].
9. Development of agricultural production as a prerequisite for food security of Ukraine. (2011). Kyiv: NISS [in Ukrainian].
10. Agrarian and rural development for the growth and renewal of the Ukrainian economy. (2018). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
11. Shubravska, O.V. (2002). Export activity as a factor of stable development of agro-industrial complex of Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 4, 124-133 [in Ukrainian].
12. Sidenko, V.R. (2018). Global structural transformations and trends in Ukrainian economy. Part I: Key trends in structural change in the global economy and in Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 1, 37-57. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 травня 2020 р.